

สูงในขณะนั้น ช่วงที่ 2 เป็นยุคที่เริ่มมีการก่อรูปขององค์กรที่ทำงานด้านการพัฒนาชนบท (2520-2530) ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการที่นักศึกษาปัญญาชนจำนวนหนึ่งเริ่มวางอาวุธและออกจากป่าและหันมาบุกเบิกงานพัฒนาชนบท ถือว่าเป็นช่วงที่มีการขยายตัวขององค์กรพัฒนาเอกชน (อพช.) ทั้งในด้านปริมาณและเนื้อหากิจกรรมซึ่งมีความหลากหลายมาก และเริ่มทำงานที่เป็นปัญหาสังคมต่าง ๆ ที่ทวีความซับซ้อนและรุนแรงมากขึ้นในช่วงนั้น และช่วงที่ 3 เป็นยุคของการพัฒนาความร่วมมือระหว่างรัฐกับองค์กรพัฒนาเอกชน (2530-ปัจจุบัน) โดยในระยะหลังรัฐเองก็เริ่มตระหนักถึงขีดจำกัดของตนที่ไม่สามารถจะแก้ไขปัญหาที่สลับซับซ้อนเหล่านั้นได้โดยลำพัง ทำให้เริ่มมีการประสานความร่วมมือระหว่างองค์กรต่าง ๆ ในลักษณะไตรภาคีและพหุภาคีมากขึ้น ในขณะเดียวกันก็เริ่มมีการก่อรูปขององค์กรท้องถิ่นรากหญ้าที่ชัดเจนขึ้น ได้แก่ สมัชชาเกษตรกรรายย่อยอีสาน สมัชชาคนจน กลุ่มองค์กรผู้ติดเชื้อเอดส์ และกลุ่มท้องถิ่นที่เกิดจากการมีจิตสำนึกต่อบ้านเกิดร่วมกัน เช่น กลุ่มรักเมืองเพชร กลุ่มฮักเมืองน่าน ชมรมรักบ้านเกิด กลุ่มอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ เป็นต้น (กาญจนา ตั้งชลทิพย์ 2540)

จากพัฒนาการของกลุ่มหรือองค์กรต่าง ๆ ทั้ง 3 ช่วง จะเห็นความแตกต่างอย่างชัดเจนในแง่วัตถุประสงค์ เนื้อหาหรือกิจกรรม และการมีส่วนร่วมของประชาชน โดยพัฒนาการในระยะที่หนึ่งและสอง มักเป็นกิจกรรมที่เกิดจากแรงผลักดันหรือการสนับสนุนขององค์กรเองเป็นส่วนใหญ่ ปลายระยะที่สองถึงสามจึงเห็นการก่อรูปกลุ่มประชาชนรากหญ้าในท้องถิ่นที่ชัดเจนขึ้น ในรูปขององค์กรที่เข้ามาจัดการแก้ไขปัญหาเฉพาะในพื้นที่ของตนเอง และค่อย ๆ ขยายบทบาทออกไปในระยะต่อมา การก่อรูปขององค์กรท้องถิ่นในลักษณะที่ไม่เป็นทางการ แม้จะมีก่อนหน้าที่ อพช. จะเข้าไปสนับสนุน แต่บทบาทเพื่อส่วนรวมก็ยังไม่ชัดเจนนัก มักเกิดขึ้นเป็นครั้งคราว พอแก้ปัญหาเสร็จก็แยกสลายตัว การก่อรูปขององค์กรท้องถิ่นเริ่มปรากฏชัดเจนมากขึ้นในช่วงที่ อพช.หันมาให้ความสำคัญกับการพัฒนาแนวคิดด้านวัฒนธรรมชุมชนเป็นกระแสหลัก (ประมาณปี 2526) ซึ่งมีการดำเนินกิจกรรมที่ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของภาคประชาชน การรื้อฟื้นระบบความสัมพันธ์ในชุมชน การเคารพภูมิปัญญาชาวบ้าน เป็นต้น ซึ่งได้กลายเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้เกิดการปรากฏตัวของปราชญ์ชาวบ้านหลายคน การปรากฏตัวของบุคคลระดับรากหญ้าเหล่านี้มีส่วนอย่างสำคัญในการปรับเปลี่ยนระบบวิธีคิดในเรื่องชุมชนของ อพช.จำนวนมาก รวมทั้งข้าราชการ นักพัฒนา นักศึกษา และนักวิชาการ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนจึงกลายเป็นทางเลือกที่ค่อนข้างแพร่หลายตั้งแต่บัดนั้นจนถึงบัดนี้ กระแสดังกล่าวทำให้เกิดหน่ออ่อนขององค์กรประชาชนในระดับรากหญ้าเป็นจำนวนมาก และหน่ออ่อนเหล่านี้ก็กำลังปรับตัวเองเพื่อเข้าจัดการปัญหาในระดับท้องถิ่น เช่น การอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ การรณรงค์เรื่องขยะ ซึ่งจะกลายเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาขบวนการประชาสังคมตั้งแต่บัดนี้ต่อไป

กล่าวได้ว่าพัฒนาการเคลื่อนไหวของ อพช.และองค์กรประชาชนเหล่านี้จะมีส่วนอย่างสำคัญในการพัฒนาขบวนการประชาสังคม แม้จะยังไม่ได้เป็นการปรับเปลี่ยนบทบาทและแนวคิดเท่าไรนัก แต่ถือได้ว่ามีแนวโน้มที่จะพัฒนาสู่ความเป็นประชาสังคมได้ไม่ยาก ตรงนี้ดูจะเป็นภาพด้านบวก อย่างไรก็ตาม ยังมีองค์กรเอกชนอีกจำนวนมากที่ยังคงเคลื่อนไหวหรือมีกิจกรรมเพื่อผล

ประโยชน์เฉพาะกลุ่ม เฉพาะพื้นที่ การจะนับว่ากลุ่มองค์กรเหล่านี้อยู่ในประชาสังคมในความหมายที่เราพูดกันหรือไม่ ไม่สำคัญเท่ากับการพิจารณาว่า จะมีกระบวนการหรือกลไกอย่างไรในการพัฒนาองค์กรต่าง ๆ เหล่านี้ให้มีศักยภาพและเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการประชาสังคม

3.6 สื่อมวลชนกับการพัฒนาขบวนการประชาสังคม

กล่าวตามทฤษฎีสื่อสารมวลชนเสรี แนวทางการเสนอข่าวจะเป็นไปตามความจริงที่เกิดขึ้น และมุ่งเสนอข่าวที่คนส่วนใหญ่สนใจใคร่รู้ ต่อมา มีการปรับแนวคิดเป็นทฤษฎีที่ว่าด้วยความรับผิดชอบต่อสังคม ที่เน้นว่าการเสนอข่าวต้องคำนึงถึงผลกระทบต่อสังคมด้วย ในระยะหลัง ทฤษฎีทั้งสองถูกนำมาปรับสร้างใหม่เป็น ทฤษฎีสื่อมวลชนพัฒนาการ หรือ สื่อมวลชนของประชาชน (democratic participant media theory) ซึ่งเป็นแนวคิดที่ค่อนข้างลงตัวกับแนวคิดประชาสังคม นั่นคือ ส่งเสริมให้ประชาชนทุกระดับเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคม โดยในขณะเดียวกันสื่อเองก็ต้องไม่ทำตัวให้ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของธุรกิจและกลไกตลาด มีความใกล้ชิดกับประชาชน และเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าร่วมด้วยโดยทางใดทางหนึ่ง ตอบสนองต่อความต้องการของผู้ใช้สื่อและชุมชน ซึ่งเป็นแนวทางที่สนับสนุนสื่อท้องถิ่นมากกว่าสื่อระดับชาติ สำหรับสื่อมวลชนของไทยยังคงยึดติดกับแนวทาง ‘กระแสหลัก’ คือการนำเสนอข่าวแบบเก่า เช่น การอิงกับผู้มีอำนาจ ผู้มีบทบาทเด่นในขณะนั้น สื่อหนังสือพิมพ์จึงจะมีโอกาสในการพัฒนาขบวนการประชาสังคมได้มากกว่าสื่อวิทยุหรือโทรทัศน์ ซึ่งเป็นสื่อที่อยู่ในมือของรัฐบาลเสียเป็นส่วนใหญ่ ทำให้มีข้อจำกัดในการนำเสนอข่าวสารหรือนำเสนอข้อเท็จจริงแก่ประชาชนผู้บริโภคสื่อ อย่างไรก็ตามมีความพยายามของสื่อมวลชนรุ่นใหม่ ในการนำเสนอข่าวสารหรือเรื่องราวที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม โดยไม่จำเป็นต้องเน้นเนื้อหาเกี่ยวกับประชาสังคมโดยตรง เช่น คอลัมน์เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม คุณภาพชีวิต ประชาคมเมือง ชุมชนเมือง เทคโนโลยีชาวบ้าน เป็นต้น ในสื่อวิทยุก็จะมี จ.ส. 100 วิทยุชุมชน เป็นต้น ทั้งหมดนี้มีพัฒนาการในขอบเขตที่จำกัดและค่อนข้างเชื่องช้า เพราะประสบปัญหาทางธุรกิจจากการที่ถูกระบบเศรษฐกิจและกลไกตลาดเข้าไปครอบงำ (ชวรงค์ ลิมป์ ปัทมปาณี 2540)

ถึงแม้ว่าสื่อประเภทวิทยุ-โทรทัศน์ จะถูกอำนาจรัฐและธุรกิจขนาดใหญ่ครอบงำหรือตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของกลไกตลาด แต่ก็ยังปรากฏว่ากลุ่มคนทำงานภาคประชาชนในหลายจังหวัดก็ยังคงพยายามระดมทุนซื้อเวลาดำเนินการเพื่อเป็นกลไกในการให้ความรู้ด้าน civic education หรือแม้แต่ใช้เป็นเวทีเพื่อยกระดับทางความคิดและเพื่อการมีส่วนร่วมทางความคิดในการพัฒนาบ้านเกิดของตนอยู่หลายประการ เช่น รายการ “สงขลาสนทนา” ของกลุ่มวิทยุสร้างสรรค์ที่สงขลา รายการ “กระจายฝัน” ที่เชียงใหม่ หรือแม้แต่สิ่งพิมพ์ท้องถิ่น เช่น “วารสารแลได้” ซึ่งมีตำนานในการบอกเล่าความเคลื่อนไหวขององค์กรชาวบ้านและองค์กรประชาชนมาเป็นเวลานาน ซึ่งถือว่าเป็นตัวอย่างของความพยายามในการสื่อสารทางสังคม (social communication) ของภาคประชาชนได้อย่างต่อเนื่อง รวมทั้งสื่อชาวบ้าน ประเพณีเพลงบอก หนังสือละมุน มโนราห์ ซึ่งมีเนื้อหาที่เกี่ยวกับจิตสำนึกสาธารณะ การรณรงค์ทางการเมือง การจัดระบบการเผยแพร่ในเวทีชาว

เนื้อหาที่เกี่ยวกับจิตสำนึกสาธารณะ การรณรงค์ทางการเมือง การจัดระบบการเผยแพร่ในเวทีชาวบ้าน การบันทึกเทปออกอากาศทั้งวิทยุและโทรทัศน์ นอกจากนี้ก็ยังมีสื่อสิ่งพิมพ์แบบง่ายๆ ที่ดำเนินการโดยองค์กรในท้องถิ่นเอง เช่น จดหมายข่าวนคร-บวรรัตน์ จุลสารขวัญข้าว วารสารแม่น้ำ เป็นต้น ซึ่งสร้างกระแสความตื่นตัวในภูมิภาคได้ระดับหนึ่ง โดยเฉพาะในประเด็นปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรม

แม้ไม่มีบทความหรือรายการที่พูดถึงเรื่องประชาสังคมโดยตรงแต่สื่อไทยโดยเฉพาะหนังสือพิมพ์เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมอยู่แล้ว เช่น คอลัมน์ร้องทุกข์ต่างๆ หรือ การวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาล รายการวิทยุเองก็มีรายการข่าวประเภทข่าวยามเช้า เช่น ของปรีชา ทรัพย์โสภ และ ดุษฎี ณ บางน้อย เป็นต้น และเมื่อหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 มีหนังสือพิมพ์ธุรกิจเกิดขึ้นมาก มีการเสนอข่าวเศรษฐกิจ ข่าวสภาพแรงงาน การเคลื่อนไหวของสหพันธ์ชาวนาชาวไร่ ทำให้ภาคเอกชนมีปากเสียงมากขึ้น สิ่งเหล่านี้จะถือว่าเป็นบทบาทด้านประชาสังคมหรือไม่ นอกจากนี้การที่ธุรกิจสื่อสารมวลชนเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามาเป็นเจ้าของโดยการถือหุ้นในตลาดหลักทรัพย์ได้ แนวทางประชาสังคมจะพิจารณาอย่างไร เพราะถ้าขบวนการประชาสังคมเข้มแข็งก็สามารถเข้ามาเป็นเจ้าของหนังสือพิมพ์ฉบับใดฉบับหนึ่งได้เช่นกัน คำถามที่สำคัญของสื่อขณะนี้ก็คือ แนวทางประชาสังคมเป็นทางเลือกที่ดีที่สุดของสังคมไทยจริงหรือไม่ หรือเป็นเพียงกระแสชั่วคราวแล้วหายไปเหมือนกระแสน้ำที่ปรากฏหลัง 14 ตุลาเป็นต้นมา ขบวนการประชาสังคมจึงต้องถูกตรวจสอบวิพากษ์วิจารณ์จากสื่อเองด้วยเหมือนกัน และสิ่งนี้สะท้อนกลับถึงแนวคิดระหว่างการเป็นกระแสบวกกับตะเกียงของสื่อมวลชนว่าจะให้น้ำหนักอย่างไร ซึ่งก็ยังเป็นเรื่องถกเถียงกันอยู่ได้เสมอ¹⁸

ต่อประเด็นกระแสดังกล่าวสะท้อนความจริงกับตะเกียงทำหน้าที่ส่องทางนี้ มีข้อควรคำนึงว่า ผู้รับสื่อถูกสร้างกรอบจากตัวสื่อเองด้วย ดังตัวอย่างจากหนังสือพิมพ์รายวัน แต่ละหน้าที่เราอ่านมิใช่หน้ากระดาษธรรมดาแต่มีทำหน้าที่ที่เรียกว่า โครงสร้างชุดความหมาย (meaning structure) กล่าวคือมันกำหนดวิธีอ่านของเราเรียบร้อยแล้ว เราอ่านข่าวหน้าหนึ่งด้วยความรู้สึกว่ามันเป็นกระแสบวกของหนังสือพิมพ์ เป็นข่าวสดที่รายงานจากข้อเท็จจริง อ่านบทบรรณาธิการด้วยความรู้สึกว่ามันเป็นตะเกียง รู้สึกว่าควรเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ แต่อ่านหน้าซุบซิบด้วยความรู้สึกที่ไม่เคร่งเครียดกับมันเท่าไรนัก¹⁹

¹⁸ ความเห็นของสมหมาย ปาริฉัตร.

¹⁹ ความเห็นของไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร.

4. บทภาคปฏิบัติของเส้นทางขบวนการประชาสังคมในประเทศไทย

ในบริบทสังคมไทยมีองค์กรสาธารณะประโยชน์ที่หลากหลายมาก และหลายกลุ่มมีการสร้างเครือข่ายทำงานร่วมกัน รูปแบบของกลุ่ม/องค์กรที่เคลื่อนไหวเพื่อแก้ไขปัญหาของชาวบ้าน ชนบทและคนทุกข์ยากในเมือง หรือการก่อเกิดขององค์กรของประชาชนธรรมดาตามแนวคิดประชาสังคมกล่าวได้ว่าเริ่มแตกดอกออกช่อเมื่อไม่นานมานี้เอง จุดหักเหที่เห็นชัดน่าจะมาจากหลังเหตุการณ์ ‘ป่าแตก’ เมื่อแนวทางฝ่ายซ้ายขจัดเซลง เพราะวิกฤตศรัทธาของกลุ่มบุคคลที่สนใจปัญหาบ้านเมืองและจำนวนหนึ่งเข้าร่วมทำงานกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พคท.) ที่มีต่อการดำเนินงานทางการเมืองของพรรคฝ่ายซ้ายในภูมิภาคนี้รวมตัวพคท.เองด้วยทางเลือกของคนหนุ่มสาวที่ยังคงใส่ใจปัญหาบ้านเมือง จึงหันเข้าหาบทกึ่งแตกใบกับกลุ่ม/องค์กรเก่าแก่บางกลุ่มที่ทำงานรณรงค์ต่อสู้เพื่อสิทธิและผลประโยชน์ของประชาชนด้วยโอกาสมานานแล้ว เช่น มูลนิธิโกลดคิมทอง เป็นต้น ในตอนนี้จะพิจารณารูปธรรมของกลุ่ม/องค์กรตามแนวทางต่าง ๆ ที่อภิปรายมาแล้วในตอนที่ 3 ที่อาจถูกจัดเข้าข่ายรุดรื้อเทียบขบวนการไฟที่ชื่อประชาสังคม ภาพสังเขปที่จะนำเสนอต่อไปนี้จะจะไม่อภิปรายลงไปรายละเอียดของกลุ่ม/องค์กรว่าทำงานร่วมกับรัฐ หรือปฏิเสธรัฐ และได้สร้างอาณาบริเวณสาธารณะมากน้อยแค่ไหนอย่างไร ปลุกจิตสำนึกสาธารณะอะไรบ้าง

ถ้าพิจารณาจากองค์กรของชุมชนพุทธที่มุ่งสร้างความเข้มแข็ง เรียนรู้และเอื้ออาทรเกื้อกูลกันทั้งภายในและนอกชุมชน มีความเป็นกัลยาณมิตรสูง ไม่ครอบงำบังคับ มีตัวอย่างสามารถนำมาศึกษาได้หลายกรณีในแง่ของการพัฒนาทัศนคติทางความเป็นประชาสังคมในองค์กรเหล่านี้ เช่น การก่อเกิดและดำรงอยู่ของสวนโมกขพลาราม อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี มูลนิธิศึกษาพัฒนาชนบท ซึ่งนำโดยพระธรรมดิลก (จันทร์ กุสโล) วัดป่าดาราภิรมย์ อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ หรือกรณีการทำงานพัฒนาชุมชนที่นำโดยพระสงฆ์ในชุมชนนั้น ๆ เช่น หลวงพ่ออนานหรือพระครูพิพิทธประธาน วัดสามัคคี ตำบลท่าสว่าง อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ และพระอาจารย์บุญญัตติ อนุตตโร วัดป่าธรรมดา อำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา (เอี่ยม ทองดี 2540) ต่อกรณีของสวนโมกขพลาราม ในแง่ของความเป็นประชาสังคมมองได้จากมิติที่เน้นความสมานฉันท์ และมีปฏิสัมพันธ์ทั้งแนวราบและแนวตั้งระหว่างภาคีต่าง ๆ ซึ่งมีความน่าสนใจและเป็นความใหม่ล้าหน้าอย่างยิ่งในสมัยนั้น (ช่วงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475) คือ การมีองค์กรประกอบเป็นหุ้นส่วนระหว่างรัฐ ซึ่งในที่นี้คือวัดธารน้ำไหล และองค์กรพัฒนาเอกชนซึ่งคือสวนโมกข์ โดยมีเอกชนคือมูลนิธิธรรมทานช่วยเผยแพร่คำสอน นักวิชาการที่สำคัญคือท่านพุทธทาส ที่ทำงานในชุมชนและมีเครือข่ายเชื่อมโยงเป็นกลุ่มองค์กรทั้งในประเทศและต่างประเทศ ก่อให้เกิดชุมชนการเรียนรู้ที่เรียกว่าพุทธะ นำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชนและสังคมในวงกว้างได้²⁰

²⁰ ข้อสังเกตของชูชัย ศุภวงศ์.

ตัวอย่างจากการศึกษานั้นชัดเจนว่า มีความพยายามของกลุ่มองค์กรต่าง ๆ ในการจัดการศึกษาที่ต่างไปจากแนวทางที่รัฐกำหนดโดยเน้นการมีส่วนร่วมของชุมชนและผู้เรียน ดังตัวอย่างกรณีของโรงเรียนหมู่บ้านเด็ก จังหวัดกาญจนบุรี เป็นโรงเรียนราษฎร์ประถมศึกษาได้รับอนุญาตจากกระทรวงศึกษาธิการ จัดการศึกษาตามแนวคิดโรงเรียนเสรีภาพที่รับอิทธิพลมาจากการศึกษาแบบซัมเมอร์ฮิลล์ (Summerhill) ของเอ. เอส. นิล เริ่มก่อตั้งมาตั้งแต่พ.ศ. 2521 เด็กส่วนใหญ่ที่รับมาจากเด็กที่ขาดผู้อุปการะหรือมีปัญหาทางใดทางหนึ่ง เด็กจะได้รับเสรีภาพมากกว่าจะเรียนหรือไม่ เน้นการเรียนรู้จากประสบการณ์ชีวิตจริงมากกว่าจากการเรียนในชั้นเรียน กรณีของครูสุรินทร์ กิจนิตยชีวะ ที่โรงเรียนสาธิตวิทย์ฯ จังหวัดอยุธยา ที่ริเริ่มโครงการให้โรงเรียนทำกิจกรรมร่วมกับชุมชน เช่น การปราบหนูนา การเก็บผักตบชวา งานประเพณีต่าง ๆ และทำโครงการไร่นาสวนผสม โดยนักเรียนเป็นผู้ลงมือทำ และขยายออกไปสู่ชุมชนเป็นเกษตรกรรมทางเลือกของชาวบ้านที่มีโรงเรียนเป็นที่ปรึกษา และกรณีของครูชบ ยอดแก้ว แห่งโรงเรียนวัดน้ำขาว จังหวัดสงขลา ที่จัดโครงการพิเศษหลายอย่างในโรงเรียนโดยร่วมกับฝ่ายต่าง ๆ ในชุมชนเพื่อสร้างคุณลักษณะของพลเมือง 7 ประการ ภายหลังขยายออกไปดำเนินโครงการร่วมกับชาวบ้านในการแก้ไขปัญหาความเป็นอยู่ ปัจจุบันโรงเรียนทั้ง 3 แห่งได้รับความสนใจจากชาวบ้านและกลุ่มองค์กรต่าง ๆ จนกลายเป็นที่ศึกษาดูงานของหน่วยงานหลายแห่ง (เลิศชาย ศิริชัย 2540)

ตัวอย่างดังกล่าวนี้ ผู้เขียนเห็นว่ามินยกุลการศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองหลายประการ คือ ประการที่หนึ่ง การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองในระบบกับนอกระบบโรงเรียนแยกขาดจากกันไม่ได้เพราะความรู้ไม่ได้อยู่ที่โรงเรียนเพียงแหล่งเดียว ความรู้ดำรงอยู่ในวิถีชีวิต อยู่ในท้องไร่ท้องนา อยู่ในสวน ในบ่อปลา อยู่ในวัด กระทั่งอยู่ในการชุมนุมต่อต้านหน้าทำเนียบรัฐบาล ประการที่สอง กระบวนการได้มาซึ่งความรู้ไม่ใช่แค่เรื่องของการจัดการศึกษาที่เป็นทางการเท่านั้น แต่ความรู้สามารถเกิดจากกระบวนการเรียนรู้ในวิถีการดำรงชีวิต จากประสบการณ์ จากการลองผิดลองถูก ซึ่งสุรวุฒิ (2540) อธิบายว่าเป็นการเรียนรู้ผ่านการปฏิบัติหรือการกระทำร่วมกันในกระบวนการสังคม และประการที่สาม ชุมชนสามารถก่อเกิดกระบวนการเรียนรู้ได้ เพราะชุมชนมีพื้นฐานทางวัฒนธรรม ประเพณี และแบบแผนการถ่ายทอด ที่เชื่อมสัมพันธ์กับคนในชุมชน ซึ่งมีทั้งด้านที่เป็นผลดีกับขบวนการประชาสังคมและด้านที่เป็นผลลบต่อขบวนการประชาสังคม ตรงนี้เราจะแยกแยะอย่างไร คำถามสำคัญที่ต้องคิดถึงอีกคือ การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองจะอยู่ตรงไหนในกระบวนการเรียนรู้ดังกล่าว และสถาบันการศึกษาต่าง ๆ จะเข้าไปมีส่วนในการสร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อให้เกิดคุณธรรมของพลเมืองได้อย่างไร

ความพยายามครั้งแรกในการจัดตั้งองค์กรผู้หญิงจากการผลักดันของสตรีชนชั้นกลาง (บรรณาธิการหนังสือพิมพ์รายวัน 'หญิงไทย') เพื่อช่วยเหลือหญิงโสเภณีและหญิงที่ตกทุกข์ได้ยากเกิดขึ้นเมื่อปีพ.ศ. 2468 มากกว่า 70 ปีแล้ว แต่มาเป็นจริงในปีพ.ศ. 2475 ในชื่อว่า 'สมาคมสตรีไทยแห่งกรุงสยาม' และนับแต่เปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นต้นมามีกลุ่ม/องค์กรผู้หญิงเกิดขึ้นจำนวนมาก กรวิภา บุญเชื้อ (2537 อ้างในสุชีลา ตันชัยนันท์ 2540:18) แบ่งองค์กรผู้หญิงออกเป็น 3 กลุ่มคือ หนึ่ง กลุ่ม/องค์กรที่ต่อสู้ในประเด็นกฎหมายที่ไม่เป็นธรรมต่อสตรี หัวหอกที่

สำคัญคือสมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมาย สอง กลุ่ม/องค์กรที่ดำเนินงานทางด้านพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของสตรี ซึ่งส่วนใหญ่มีแนวทางให้การสงเคราะห์ช่วยเหลือ หรือฝึกอาชีพ และ สาม กลุ่ม/องค์กรที่ต่อสู้ในประเด็นทางการเมือง เน้นรณรงค์ปลุกจิตสำนึกเรื่องสิทธิสตรี และทำงานใกล้ชิดกับกลุ่มผู้หญิงที่เป็นเจ้าของปัญหา ส่วนใหญ่เป็นองค์กรที่เกิดขึ้นหลังปี 2516 จนถึงปัจจุบันองค์กรเรื่องสิทธิสตรีที่ทำงานต่อเนื่องเรื่องสิทธิมาตลอดเป็นสิบปีจนสามารถขยายเครือข่ายการทำงานไปยังหัวเมืองและหมู่บ้านในชนบท รวมทั้งมีเครือข่ายกว้างขวางระดับนานาชาติมีอยู่ 3 องค์กรคือ มูลนิธิเพื่อนหญิง (กลุ่มเพื่อนหญิงเดิม) มูลนิธิผู้หญิง (ศูนย์ข่าวผู้หญิงเดิม) และมูลนิธิส่งเสริมโอกาสผู้หญิง (เอ็มพาวเวอร์หรือศูนย์พิทักษ์สิทธิหญิงบริการเดิม) โดยสรุปกลุ่ม/องค์กรผู้หญิงจำนวนมากมีคุณูปการอย่างยิ่งต่อการเปลี่ยนแปลงอคติที่มีต่อเพศหญิงในสังคมไทย

บนเส้นทางสู่ความเป็นประชาสังคมของชาวบ้าน จากกรณีศึกษาสมัชชาเกษตรกรายย่อยภาคอีสานและสมัชชาคนจน โสฬส ศิริไสย์ (2540) ได้ให้คำตอบบางส่วนที่น่าสนใจว่า การรวมตัวของประชาชนเพื่อแก้ไขปัญหาในกรณีของสมัชชาเกษตรกรายย่อยอีสาน (สกอ.) นั้น เป็นภาพสะท้อนความด้อยประสิทธิภาพของรัฐในการจัดการกับปัญหาความเดือดร้อนของประชาชนในขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ตามประเพณีระหว่างรัฐและชาวบ้านกำลังสั่นคลอนและเปลี่ยนแปลงไปอย่างน่าสนใจยิ่ง จากความสัมพันธ์แบบ ‘ไพร่กับนาย’ หรือ ‘ผู้ใหญ่กับผู้น้อย’ ไปสู่ความสัมพันธ์ที่ประชาชนมีสถานะสูงขึ้นหรือเท่าเทียมมากขึ้น โดยอาศัยกระบวนการเรียนรู้จากประสบการณ์ต่อสู้เรียกร้องที่ผ่านๆ มา ที่ทำให้ความคิดความเชื่อมั่นที่มีต่อรัฐเปลี่ยนแปลง เป็นความไม่เชื่อมั่น ไม่วางใจในรัฐอีกต่อไป ผู้เขียนเชื่อว่าแม้การต่อสู้เรียกร้องจะไม่ประสบความสำเร็จในทุกเรื่อง แต่กระบวนการเรียนรู้จากประสบการณ์จริงที่ชาวบ้านได้รับนั้นถือว่ามีคุณค่ายิ่งกว่า เป็นการเรียนรู้เพื่อความเป็นพลเมืองในภาคปฏิบัติที่สำคัญและจะนำไปสู่การพัฒนาประชาสังคมที่เป็นจริงได้ ก้าวจาก สกอ.มาเป็นสมัชชาคนจนเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่ชี้ให้เห็นว่า การบริหารองค์กรเพื่อให้เกิดการมีส่วนร่วมของพลเมืองเป็นเรื่องสำคัญยิ่ง ถ้าการบริหารจัดการมีลักษณะแข็งตัว รวมศูนย์ ไม่โปร่งใส ก็จะทำให้เกิดปัญหา ถูกแทรกแซงได้ง่าย จนอาจเกิดการแตกแยกหรือตกเป็นเครื่องมือทางการเมืองได้ในที่สุด

อย่างไรก็ดี โสฬสตั้งข้อสังเกตว่า ในการเคลื่อนไหวของประชาชนในระยะหลังๆ แม้จะมีสถานะที่สูงกว่า ‘ไพร่’ เช่นในอดีต แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าประชาชนจะมีสถานะที่เท่าเทียมกันกับรัฐเสียทีเดียว หลายๆ ครั้งในเวทีเจรจากับรัฐบาล ประชาชนก็ยังคงเป็นฝ่ายถูกกระทำเสมอทั้งด้วยคำหวานที่แสดงความเห็นอกเห็นใจและอื่นๆ แต่น้อยครั้งที่รัฐจะปฏิบัติตามคำมั่นสัญญาที่ได้ตกลงกันไว้ ในทางตรงกันข้ามรัฐกลับใช้ภาพของการเจรจา การประนีประนอมเป็นเครื่องแสดงถึงความสำเร็จของรัฐบาลในการยุติการชุมนุมประท้วงได้โดยวิธีละมุนละม่อม ซึ่งทำให้สมัชชาคนจนไม่เชื่อมั่นว่าการนั่งโต๊ะเจรจาจะเป็นยุทธศาสตร์ในการต่อสู้เพียงประการเดียว トラบไคที่ประชาชนยังไม่อยู่ในฐานะคู่เจรจาที่ทัดเทียมกับรัฐ นั้นหมายความว่าความร่วมมือพลังของ

ประชาชนเพื่อกระตุ้นรัฐยังเป็นยุทธศาสตร์ที่จำเป็น เพราะเป็นหนทางเดียวที่จะสร้างอำนาจต่อรองกับรัฐได้

ในด้านสื่อมวลชนนั้นนับว่า เป็นสถาบันที่มีการรวมตัวเป็นสมาคมชมรมมากที่สุดสถาบันหนึ่ง และมีชื่อแทบจะเหมือนกันเลยหลายสมาคม นับตั้งแต่สมาคมหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย สมาคมนักหนังสือพิมพ์ สมาคมนักข่าว สมาคมนักข่าวบันเทิง สมาคมนักข่าวกีฬา แล้วยังมีสมาคมในระดับภูมิภาคอีกหลายแห่ง แนวทางการทำงานของสมาคมเหล่านี้ดูจะไม่เป็นแนวทางประชาสังคมเท่าไรนัก แต่สมควรจับตาตรวจสอบการหนังสือพิมพ์ซึ่งเกิดเป็นทางการเมื่อเดือนพฤศจิกายน 2540 นี้เองว่า จะมีบทบาทในทางรังสรรค์งานสื่อสารมวลชนเพื่อมวลชนจริงๆ อย่างไรบ้าง อย่างไรก็ตามขบวนการได้ให้ภาพการเคลื่อนไหวของฝ่ายบุคคลากรที่ทำงานด้านสื่อมวลชนเองที่เริ่มตระหนักและมีความเคลื่อนไหวที่ขยายฐานการรับรู้แนวคิดด้านประชาสังคมมากขึ้น เช่น ‘ชมรมนักข่าวสิ่งแวดล้อม’ ซึ่งรวมตัวมากกว่า 3 ปีแล้ว นอกจากเพื่อผลักดันให้รัฐบาลหันมาสนใจปัญหาสิ่งแวดล้อมอย่างจริงจัง ยังทำงานร่วมกับองค์กรอื่นๆ ในการช่วยรักษาสภาพสิ่งแวดล้อมไม่ให้เลวร้ายลงไปกว่าที่เป็นอยู่ขณะนี้ การเกิดขึ้นของชมรมนักข่าวสายเทคโนโลยี หรือ ‘ชมรมนักข่าวไอที’ เมื่อเดือนมกราคม 2540 มีกิจกรรมหลักผลักดันให้รัฐบาลมีนโยบายให้อินเตอร์เน็ตเป็นบริการสาธารณะ และล่าสุด การจัดตั้ง ‘ข่ายสื่อมวลชนและพลเมืองเพื่อประชาสังคม’ และเข้าร่วมกับข่ายการเรียนรู้และพัฒนาประชาสังคม (CivicNet) เมื่อเดือนมิถุนายน 2540 นี้เอง ซึ่งทั้งหมดนี้ยังอยู่ในระยะเริ่มแรกจำเป็นต้องก่อการและผู้ที่เกี่ยวข้องจะต้องช่วยกันกระตุ้นให้เกิดการสื่อสารในเรื่องดังกล่าวอย่างต่อเนื่อง

5. ก้าวต่อไปของขบวนการประชาสังคม

ท่ามกลางการใกล้ล้มละลายของระบบเศรษฐกิจไทยในปัจจุบัน ระบบการเมืองแบบเก่าก็เป็นตัวเร่งกระจายความทุกข์ยากให้แก่สัณฐานไปทั่วทุกสารทิศเร็วขึ้น แสดงให้เห็นถึงความเรื้อราล้มหลังไร้ประสิทธิภาพของรัฐเอกลัทธิอย่างล้นจ้น ลักษณะของรัฐที่รวมศูนย์อย่างยิ่ง และล้าลู่เข้าไปจัดการภาระมากมายนานาประการของสังคมส่วนรวม แนวทางการพัฒนาระบบการเมืองและเศรษฐกิจสังคมของประเทศต่อไป จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องก้าวไปสู่ประชาสังคมประชาธิปไตย ประชาสังคมท้องถิ่นและรัฐท้องถิ่น ปฏิรูปกระบวนการให้เปิดพื้นที่ให้ประชาสังคมเข้ามาช่วยคิดช่วยทำงาน ลดภาระรัฐ (เอนก เหล่าธรรมทัศน์ 2540) การพัฒนาการเมืองไทยครั้งล่าสุดจนออกมาในรูปของรัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบัน ส่วนหนึ่งมาจากการต่อสู้ของประชาชน ซึ่งกระแสสังคมคาดหวังกันว่าประชาชนน่าจะได้มีส่วนร่วมเป็นเจ้าของสังคมมากขึ้น

ความคาดหวังนี้พอจะมีแสงสว่างที่เดียว ถ้าพิจารณาสาระของรัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบันซึ่งกำหนดแนวทางช่วยส่งเสริมประชาสังคมระดับรากหญ้ามากขึ้น ดังที่ สมคิด เลิศไพฑูรย์ (2540) พิจารณาจากการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ดังนี้ การเพิ่มคำว่า ‘กลุ่มเกษตรกร’ ‘องค์กรเอกชน’ ใน

ความหมายของหมู่คณะอื่น มีมาตราที่รับรองสิทธิชุมชนชัดเจน เปิดโอกาสให้ประชาสังคมตั้งพรรคการเมืองได้ เปิดโอกาสให้ประชาชนจำนวน 50,000 คนสามารถเสนอร่างกฎหมายและเสนอถอนชื่อนักการเมืองได้ รับรองการศึกษานอกระบบโรงเรียน กำหนดองค์กรตรวจสอบอำนาจรัฐที่เป็นอิสระหลายองค์กร เช่น ผู้ตรวจการแผ่นดินรัฐสภา ศาลปกครอง และศาลรัฐธรรมนูญ ซึ่งองค์กรประชาสังคมสามารถไปใช้สิทธิได้ ที่สำคัญคือการรับรองการมีอยู่ของประชาสังคมในรูปแบบองค์กรเอกชนด้านสิทธิมนุษยชน ซึ่งกำหนดให้ผู้แทนขององค์กรเข้าร่วมในคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติด้วย

ในนี้ข้อเสนอจึงหวนทวนต่อไปของงานประชาสังคมคือ ยุทธวิธีการสร้างเครือข่ายประชาสังคม และการวิจัยและพัฒนาองค์ความรู้ประชาสังคมในด้านต่าง ๆ ให้เข้มแข็งขึ้น ทั้งสองก้านนี้คงช่วยเป็นเกราะเสริมความแข็งแกร่งให้กับขบวนการได้ก้าวเดินอย่างมั่นคงและยั่งยืนต่อไป อย่างไรก็ตาม ฟังระว่างว่า เมื่อใดที่เกิดกระแสตื่นตัวจากสาธารณะเห็นพ้องกับแนวทางประชาสังคมว่า เป็นแนวทางที่ต้องช่วยร่วมส่งเสริม เป็นภาระสำคัญที่สังคมต้องร่วมช่วยผลักดัน เรื่องประชาสังคมอาจกลายเป็นประเด็นที่มีผู้คนจากทุกภาคเข้ามาฉกฉวยเพื่อประโยชน์ส่วนตนหรือส่วนงานตนมากกว่าส่วนรวม ดังเช่นที่เกิดขึ้นแล้วกับประเด็นเรื่องสิทธิสตรี สิ่งแวดล้อม และเอดส์ เพราะถ้าเป็นเช่นนั้น เราอาจจะมึนงงกิจกรรมประชาสังคมปลอม นักวิจัยนักวิชาการประชาสังคมปลอม กลุ่ม/องค์กรต่าง ๆ อาจเพียหื้อประชาสังคมเพื่อให้ดูดี นักธุรกิจอาจเข้าร่วมงานประชาสังคมเพื่อภาพพจน์มากกว่าจริงใจ

5.1 ยุทธวิธีการสร้างเครือข่ายประชาสังคม

เครือข่ายประชาสังคมน่าจะเป็นเครือข่ายหลวม ๆ ที่เปิดโอกาสให้ผู้ทำงานมาพบปะปรึกษาหารือ และสร้างประเด็นงานที่ต้องประสานร่วมกัน ซึ่งอาจมีได้หลายเครือข่ายซ้อนทับกันอยู่บ้าง ไม่ว่าจะเป็นเครือข่ายเชิงประเด็น เครือข่ายในเชิงพื้นที่ โดยกำหนดแนวทางการทำงานเพื่อเร่งปรับตัวให้เท่าทันกับกระแสการพัฒนาที่เป็นเปลี่ยนแปลง เป็นเครือข่ายประชาสังคมที่กระฉับกระเฉง และไวต่อความรู้สึกนึกคิดของประชาชน จะต้องมีการเรียนรู้ร่วมกันให้มากทั้งในแนวราบและแนวดิ่ง โดยเฉพาะการสังเคราะห์ความรู้จากชุมชนขึ้นมา องค์ความรู้อะไรที่มีมากที่สุดต้องแลกเปลี่ยนกัน องค์ความรู้อะไรที่ขาดก็ต้องเข้าไปสนับสนุน ในการแก้ไขปัญหามากมาย เรื่องเครือข่ายประชาสังคมต้องมีเป้าหมายที่เน้นให้รัฐลดบทบาทหน้าที่บางด้านลง และให้องค์กรเอกชนหรือองค์กรท้องถิ่นเข้าไปมีบทบาทให้มากขึ้น แสวงหาความร่วมมือและเรียนรู้ร่วมกับองค์กรต่าง ๆ ในการทำงานร่วมกันแบบพหุภาคีที่เท่าเทียม โดยไม่จำกัดว่าจะต้องเป็นองค์กรเอกชนเท่านั้น ต้องระมัดระวังการถูกครอบงำจากภาคที่มีอำนาจการสั่งการ อำนาจเงิน และอำนาจในระบบเศรษฐกิจมากกว่า

ในนี้มีข้อคิดว่า แนวทางการทำงานไม่ควรละเลยการผสมผสานเรื่องจิตวิญญาณ ระบบความเชื่อเข้ามาด้วย ไม่ว่าจะเป็นพุทธ คริสต์ อิสลาม และความเชื่อในกลุ่มชนกลุ่มน้อย เช่น ชาวเขาเผ่าต่าง ๆ เข้ามาร่วมช่วยทำงานด้วย และความเป็นพลเมืองของเครือข่ายประชาสังคมควรรวม

เกษตรกร กรรมกร ผู้ทำงานบริการ ชนชั้นกลาง ทุกวัย และไม่แยกชายหญิงโดยยึดความสัมพันธ์ทางแนวราบที่เท่าเทียมอย่างเหนียวแน่น²¹ และต้องหมั่นตรวจสอบตนเอง

5.2 การสังส่องค์ความรู้ด้านประชาสังคมโดยการวิจัยและพัฒนา

ในการทบทวนองค์ความรู้จากการศึกษาเอกสารในระยะที่หนึ่งของโครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคมนี้ สิ่งที่ได้เรียนรู้มากคือ ตัวแนวคิดเกี่ยวกับประชาสังคม เงื่อนไขและปัจจัยที่ช่วยส่งเสริมการเติบโตของขบวนการประชาสังคม รวมถึงแนวทางประชาสังคมในประเด็นต่าง ๆ ที่แสดงพัฒนาการและบทบาทของกลุ่ม/องค์กรประชาสังคมที่มีหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นเรื่ององค์กรสาธารณะประโยชน์ องค์กรพัฒนาชนบท องค์กรชาวบ้าน องค์กรสตรี องค์กรการศึกษา องค์กรสื่อมวลชน และองค์กรของชุมชนพุทธ สิ่งที่ยังต้องทำในขั้นต่อไปคือ การสานต่อสัง้องค์ความรู้ให้กว้างขวางขึ้น เจาะลึกในบางประเด็นมากขึ้น ทำงานวิจัยในภาคสนามเผชิญกับของจริงปัญหาจริงมากขึ้น การศึกษาวิจัยที่จะมีการพิจารณาสำหรับงานในระยะต่อไป พึงชัดเจนว่า อะไรควรเป็นการวิจัย อะไรควรเป็นการพัฒนา เพราะเราเริ่มมีความรู้ยู่ชุดหนึ่งที่สามารถนำไปพัฒนาสร้างพื้นที่สาธารณะให้เกิดขึ้นจริงได้เลย ประเด็นการวิจัยบางเรื่องอาจต้องทำทั้งวิจัยและพัฒนา ในขณะที่บางประเด็นต้องพัฒนาก่อนแล้วจึงค่อยทำวิจัย²² ประเด็นการวิจัยที่น่าเสนอต่อไปนี้ ส่วนใหญ่รวบรวมมาจากเอกสารรายงานวิจัยและจากวงประชุมที่จัดไปในครั้งแรกเมื่อวันที่ 2-3 สิงหาคม 2540 ณ วังยางรีสอร์ท จังหวัดสุพรรณบุรี

- ในเชิงแนวคิดและภูมิปัญญาของสังคมไทย น่าจะมีการศึกษาวิจัยวัฒนธรรมการรวมกลุ่ม การบริหารองค์กร การแก้ไขข้อขัดแย้งของคนไทย และการใช้จริยธรรมในอาณาบริเวณสาธารณะ
- การศึกษาภาพรวมของประชาสังคมร่วมสมัยและเจาะลึกกับประชาสังคมเฉพาะเรื่องที่มีฐานมาจากวิกฤตการณ์และปัญหาที่สลับซับซ้อนยากที่จะแก้ไขโดยฝ่ายรัฐหรือหน่วยงานใดหน่วยงานหนึ่ง เช่น ปัญหาจราจร ปัญหาขยะในเขตเมือง ปัญหาเอดส์ ปัญหาการเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อม ปัญหาการแย่งชิงทรัพยากร
- การวิจัยแนวคิดประชาสังคมในพระไตรปิฎก และการศึกษาสถาบันศาสนาในเชิงประวัติศาสตร์ บทบาทวัดที่ถ่วงดุลอำนาจรัฐ การเป็นสถาบันทางเลือกในอดีต เพื่อนำมาปรับใช้ ขบวนการประชาสังคมในสถาบันสงฆ์ไทย ระบบการปกครองของสงฆ์ คณะสงฆ์กลางให้อำนาจกับคณะสงฆ์ท้องถิ่นอย่างไร ทั้งนี้อาจเริ่มวิเคราะห์จากจุดเริ่มต้นจากสมัยรัชกาลที่ 5 ที่พระพุทธศาสนาได้ตกเป็นเครื่องมือทางการเมืองหรือตกอยู่ในอำนาจรัฐอย่างชัดเจนจากบัดนั้นมาจนบัดนี้

²¹ ความเห็นของอวยพร เชื้อนแก้ว.

²² ความเห็นของอุทัย ดุลยเกษม.

- ศึกษาวิเคราะห์สภาพความเป็นรัฐในวงคณะสงฆ์ จะเสริมสร้างกลไกให้เกิดประชาสังคมในวงการสงฆ์ได้อย่างไร เพราะถ้าสถาบันสงฆ์แข็งแกร่งขึ้นน่าจะมีส่วนช่วยเสริมสร้างอาณาบริเวณสาธารณะให้เกิดได้มากขึ้น ศึกษาการเคลื่อนไหวทางสังคมที่เกิดขึ้นในความหลากหลายของคณะสงฆ์เอง เช่น แนวทางของธรรมกาย สันติอโศก ช่วยเสริมสร้างหรือจัดตั้งขบวนการประชาสังคมทั่วไป
- การศึกษาวิจัยว่ามีกฎหมายอะไรบ้างที่ขัดขวางประชาสังคม กฎหมายอะไรบ้างที่ควรปรับปรุงเพื่อช่วยส่งเสริมประชาสังคม
- การศึกษาวิจัยด้านแนวคิดเกี่ยวกับความเป็นพลเมือง การวิจัยและพัฒนาเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้เพื่อความเป็นพลเมือง และการวิจัยเพื่อพัฒนารูปแบบการศึกษาที่เน้นความเป็นพลเมือง เป็นต้น ซึ่งควรจะรวมทั้งการศึกษาวิจัยอื่นๆ ที่อยู่นอกกรอบการศึกษาด้วย เช่น วัฒนธรรมหรือค่านิยมอะไรที่ส่งเสริมหรือเป็นอุปสรรคต่อการปลูกฝังคุณธรรมของพลเมือง การสังเคราะห์องค์ความรู้จากชุมชน รูปแบบการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ในที่ต่างๆ บทบาทของวัดในการเป็นแหล่งความรู้ เงื่อนไขหรือข้อจำกัดในระบบการศึกษาไทยที่ไปขัดขวางการเติบโตของกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนและชุมชน เป็นต้น
- ปัญหาต่างๆ ที่อยู่ในเนื้อหาของการศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองควรเป็นปัญหาในเชิงขัดแย้งและสังคมหาทางออกไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นปัญหารัฐกับชุมชน รัฐกับกลุ่มคนต่างๆ และการสำรวจทางออกอื่นของการศึกษาที่ปฏิเสธรัฐ เช่น การไม่ส่งเด็กเข้าโรงเรียน ผู้ปกครองมีสิทธิสอนเด็กภาคบังคับได้หรือไม่ จะจัดการศึกษาให้หลุดพ้นจากอำนาจรัฐและการครอบงำทางเศรษฐกิจอย่างไร
- การวิจัยเกี่ยวกับบทบาทและการพัฒนาของกลุ่มผู้หญิงชนบทในระดับรากหญ้า
- การศึกษาวิจัยเจาะลึกเรื่องความรุนแรงต่อผู้หญิงในสังคมไทย ซึ่งเป็นวาระเรียกร้องทางการเมือง (political statement) ซึ่งยอมรับในเวทีนานาชาติ สังคมไทยเป็นสังคมที่แสดงอาการป่วยรุนแรงในเรื่องนี้ โดยในหลายสาเหตุก็เป็นเรื่องที่มีรัฐมีส่วนร่วมอยู่ด้วย ดัชนีชี้วัดความมีคุณธรรมของสังคมประการหนึ่งคือ ภาวะการปลอดความรุนแรงต่อผู้หญิง ซึ่งสามารถเกิดขึ้นได้จริง ดังตัวอย่างของสังคมชาวพุทธในชุมชนของชาวลาดัก
- การศึกษาพัฒนาการและบทบาทของสื่อมวลชนท้องถิ่นได้แก่ หนังสือพิมพ์ และวิทยุท้องถิ่น และสื่อชาวบ้าน ได้แก่ การเทศน์ของพระ หอกระจายข่าว และนิตยสารต่างๆ ในการทำงานร่วมกับชุมชน

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

- กฤตยา อาชวนิจกุล. 2539. 'ความเท่าเทียมกันระหว่างหญิงชาย: พันธกิจที่ไม่อาจปฏิเสธในการพัฒนา' ใน พัฒนศึกษาศาสตร์: ศาสตร์แห่งการเรียนรู้และถ่ายทอดการพัฒนา. นภาพร หะวานนท์ บรรณาธิการ. หน้า 59-72. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- กรวิภา บุญเชื้อ. 2537. 'แนวทางการต่อสู้ของสตรีไทยกับอำนาจแปรเปลี่ยน: บทวิเคราะห์' ใน รวมบทความประเด็นเรื่อง 'สตรี'. กอบกุล อิงคุทานนท์ บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: คบไฟ.
- กาญจนา ตั้งชลทิพย์. 2540. บทบาทของกลุ่มหรือองค์กรสาธารณประโยชน์ในสังคมไทย. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2537. วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชวรงค์ ลิมป์ปัทมปาณี. 2540. บทบาทสื่อมวลชนกับการพัฒนาความเป็นประชาสังคม. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ชลิตาภรณ์ ส่งสัมพันธ์. 2539. 'ไทยศึกษากับอดีตศาสตร์พินิจ' ใน จินตนาการสู่ 2000: นวัตกรรมกระบวนทัศน์ด้านไทยศึกษา? ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ บรรณาธิการ. หน้า 495-524. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ชัยอนันต์ สมุทรวณิช. 2539. การจัดการพัฒนาแบบองค์รวม. เอกสารอัดสำเนา.
- ชูชัย ศุภวงศ์. 2540. แนวคิด พัฒนาการ และข้อพิจารณาเกี่ยวกับประชาสังคมไทย. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2540. ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่/ขบวนการประชาสังคมในต่างประเทศ: บทสำรวจพัฒนาการ สถานภาพ และนัยยะเชิงความคิด/ทฤษฎีต่อการพัฒนาประชาธิปไตย. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ประเวศ วะสี. 2536. แนวคิดและยุทธศาสตร์ สังคมสมานภาพและวิชา. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.

- ธีรยุทธ บุญมี. 2536. สังคมเข้มแข็ง. กรุงเทพฯ: มิ่งมิตร.
- เลิศชาย ศิริชัย. 2540. การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมือง: กรณีการศึกษาในระบบโรงเรียน. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สมคิด เลิศไพฑูรย์. 2540. ขบวนการประชาสังคม: นัยยะในเชิงกฎหมายและนโยบาย. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สุชีลา ตันชัยนันท์. 2540. บทบาทชายหญิงกับการพัฒนา: บนเส้นทางขบวนการประชาสังคม. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สันติกรโรภิกขุ, พระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณ, พระมหาสมชัย กุศลจิตโต, พระมหาเจิม สุวโจ, พระไพศาล วิสาโล, และ เอี่ยม ทองดี. 2540. อุดมการณ์ทางพระพุทธศาสนาต้านประชาสังคม. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สุรวุฒิ ปัดไธสง. 2540. การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมือง: กรณีการศึกษานอกระบบโรงเรียน. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- โสฬส ศิริไสย์. 2540. บนเส้นทางสู่ความเป็นประชาสังคมของชาวบ้าน : กรณีศึกษาสมัชชาเกษตรกรรายย่อยภาคอีสาน (สกกยอ.) และสมัชชาคนจน. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- เอนก เหล่าธรรมทัศน์. 2540. ส่วนรวมที่มีใช้รัฐ: ความหมายของประชาสังคม. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

ภาษาอังกฤษ

- Altusser, Louis. 1971. *Lenin and Philosophy and Other Essays*. London: NLB.
- de Bryn, Maria. 1995. 'A gender-based approach to advancing women's social status and position' in *Gender, Society and Development: Women and Men Together*. Critical Reviews and Annotated Bibliographies Series. Amsterdam: royal Tropical Institute.
- Mouffe, Chantal. 1995. 'Democratic politic and the questions of identity' in *The Identity in Question*. John Rajchman, ed. New York: Routledge.
- Tuana, Nancy, and Rosemarie Tong. ed. 1995. *Feminism and Philosophy: Essential Readings in Theory, Reinterpretation, and Application*. Boulder: Westview Press.

ภาคผนวก

รายงานวิจัย

- (1) ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่/ขบวนการเคลื่อนไหวประชาสังคมในต่างประเทศ : บทสำรวจพัฒนาการ สถานภาพ และนัยยะเชิงความคิด/ทฤษฎีต่อการพัฒนาประชาธิปไตย

โดย รศ.ดร. ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร
คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

- (2) ส่วนรวมที่มีใช้รัฐ : ความหมายของประชาสังคม

โดย รศ.ดร. เอนก เหล่าธรรมทัศน์
คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

- (3) การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมือง: กรณีการศึกษาในระบบโรงเรียน

โดย ดร. เลิศชาย ศิริชัย
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

- (4) การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมือง: กรณีการศึกษานอกระบบโรงเรียน

โดย ผศ.ดร.สุรุฒิ ปัดไธสง
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

- (5) บทบาทของกลุ่มหรือองค์กรสาธารณประโยชน์ในสังคมไทย

โดย อ.กาญจนา ตั้งชลทิพย์
สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

- (6) บนเส้นทางสู่ความเป็นประชาสังคมของชาวบ้าน: กรณีศึกษาสมัชชาเกษตรกรรายย่อยภาคอีสาน (สกกยอ.) และสมัชชาคนจน

โดย อ.โสฬส ศิริไสย์
สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล

(7) บทบาทสื่อมวลชนกับการพัฒนาความเป็นประชาสังคม

โดย คุณชวรงค์ ลิมป์ปัทมปาณี
หนังสือพิมพ์ไทยรัฐ

(8) ขบวนการประชาสังคม : นัยยะในเชิงกฎหมายและนโยบาย

โดย รศ.ดร. สมคิด เลิศไพฑูรย์
คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

(9) บทบาทชายหญิงกับการพัฒนา : บนเส้นทางขบวนการประชาสังคม

โดย อ.สุชีลา ตันชัยนันท์
คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

(10) อุดมการณ์ทางพระพุทธศาสนาต้านประชาสังคม

โดย ท่านสันติกโรภิกขุ
พระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณ
พระมหาสมชัย กุศลจิตโต
พระมหาเจิม สุวโจ
พระไพศาล วิสาโล
อาจารย์เอี่ยม ทองดี

บันทึกการประชุม

บันทึกการประชุมเชิงปฏิบัติการ ‘โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม’ ครั้งที่ 1
ระหว่างวันที่ 2-3 สิงหาคม 2540 ณ วังยางวีรีสอร์ท จ.สุพรรณบุรี

บันทึกโดย คุณอาภรณ์ จันทน์สมวงศ์
ฝ่ายประสานงานโครงการฯ